

מתוך סדרת הספרים "לב המועדים"

לב המועדים

גליון לה הלכות והליכות בענין תענית בה"ב, ולימוד פרקי אבות

טעם אחר: לפי שאחר הפסח האויר משתנה וגופו של אדם נחלש מחמת שינוי האויר, ע"כ אנו מתענים כדי שיחזק ה' את גופינו (מטה משה תשמו).

סיבת שמתענית: מתענים כדי לשלם פרים שפתינו לפי שבזמן שבית המקדש היה קיים אדם חומא מביא קרבן ומכפר לו עכשיו שאין לנו בית המקדש הרי נפשינו נשואה עלינו בתענית ותחשב עינוי נפשינו כקרבן (לבוש תצב).

הטעם שתקנו בימי שני וחמישי ושני: לפי שהם ימי רצון, שכשעלה משה למרום בפעם השנייה לקבל לוחות שניות, עלה ביום ה' וירד ביום ב' ואמר לו הקדוש ברוך הוא סלחתי כדברך, לפיכך התקינו חכמים שיהיו מתענים בשני וחמישי בעלייתו של משה ובירידתו (טור או"ח קלד).

רמז לדבר מהפסוק (ישעיה נה, ו) "דרשו ה' בהמצאו" ב"ה מצאו.

הטעם שמתחילים בה"ב ביום ב': לפי שאין גזורים תענית על הציבור בחמישי בשבת משום שלא להפקיע השערים, ביאור כשרואים בעלי החנויות שקונים למוצאי חמישי שתי סעודות אחת לליל התענית ואחת לשבת, יהיו סבורים שרעב בא לעולם ומייקירין ומפקיעין השער, אבל משהתחילו להתענות ביום שני יודעים שאינו אלא מפני התענית (משניות תענית פרק ב' משנה ט, רע"ב שם).

הטעם שלא מתענים בחודש תשרי וחודש ניסן (שוש"ע תצב) בחודש ניסן: לפי שאין מתענים כל החודש כמבואר בסימן תכט קבעו בחודש אייר.

בחודש תשרי: כיוון שרוב ימי החודש בחג לא רצו לקבוע תעניות בחודש זה (משנ"ב תצב ס"ק ב).

נוהגים בני אשכנז ובצרפת להתענות שני וחמישי ושני אחר הפסח והחג, וממתינים עד שיעבור כל חודש ניסן ותשרי ואז מתענים (טוש"ע תצב).

תענית בה"ב

נהגו להתענות שלש תעניות בימי שני וחמישי ושני שאחר חג הסוכות, ואחר הפסח, בתחילת חודש חשון ותחילת חודש אייר.

טעם הצומות

לפי שימי המועד הם ימי משתה ושמחה, ויש לחוש שמא באו לידי הוללות ולידי עברה, לכן מתענים לכפר עליהם, וסמך לדבר, שהקריב איוב קרבנות אחר ימי משתה שעשו בניו, דכתיב (איוב א ה) "ויהי כי הקיפו ימי המשתה וגו' והעלה עולות מספר כולם, כי אמר איוב אולי חטאי בני" (טור תצב א, משנ"ב שם ס"ק א). גם סמכו על הפסוק (תהילים ב, יא) "וגילו ברעדה", במקום גילה שם תהא רעדה, דהיינו תענית (מהרי"ל מנהגי הימים שבין פסח לשבועות).

טעם אחר: לפי שבאים קבוצות אנשים ונשים לשמוע הדרשה ונותנים עין זה על זה (תוס' קידושין דף פא, א ד"ה סקבא דשתא).

טעם אחר: בשביל הנשמים – במרחשון מתענים בשביל היורה שירד על הזרעים לברכה, ובאייר שלא ילקה השדה בשדפון ובירקון (מרדכי תענית סימן תרכט בשם ראבי"ה, ספר חסידים רכב).

טעם אחר: כיון שהותרה מלאכה בדבר האבד, חוששים שמא בלי דעת עשו גם מלאכה שאסורה בחול המועד (א"ר סימן תצב ס"ג, באר היטב תצב א).

טעם אחר: לפי שהם ימי תפילה וזעקה על הגלות (מחזור ויטרי).

טעם אחר: לפי שבימי ניסן ובימי תשרי מזג האוויר משתנה, וחששו ששינוי מזג האוויר עם הצום יזיק לבריאות (לבוש, מטה משה).

אין צמים בה"ב אחר חג השבועות וחג החנוכה (רוקח, משנ"ב תצב א), הטעם אחר שבועות: לפי שהג השבועות הוא רגל של יום אחד, ולבני חוצה לארץ ב' ימים ואין בו שמחה מרובה לפיכך לא חששו לחטא (לבוש תצב א, משנ"ב שם ס"ק א).

לטעם שמתענים מחשש שמא עשו מלאכה אסורה בחול המועד, טעם זה שייך רק אחר סוכות ופסח שיש בהם חול המועד (נדהג כצאן יוסף).

לטעם שמתענים מפני הדרשה, הדרשה היתה רק בפסח וסוכות מפני שיש בהם הלכות מרובות (שולחן גבוה).

לטעם שמתענים מפני הגשמים, טעם זה לא שייך אחר שבועות וחנוכה.

הטעם אחר חנוכה: אע"פ שהג חנוכה הוא שמונה ימים לא תקנו צום בה"ב, לפי שהם אינם ימי שמחה כל כך, משום שבני אדם טרודים במלאכתם, ועוד שלא נתקן בהם שמחה באכילה ושתייה לא חששו שיגיעו לידי חטא (לבוש תצב א).

מי שברך למתענים: שבת ראשונה שאחרי חודש חשוון וחוורש אייר מברכים "במי שברך" למי שקיבל על עצמו לצום תענית בה"ב, ואומרים זאת אע"פ שרוב הציבור אינו מתענה (מנהגי מהרי"ל, משנ"ב תצב ס"ק ג), ואם חל ר"ח בשבת: אין מברכים בשבת זו למי שמקבל עליו התענית אלא לשבת אחרת (שערי אפרים שער י מו, ששו"ע הרב תצב), ויש מקומות שאין אומרים כלל ה"מי שברך" (רוב קהילות החסידים),

הטעם שאין מברכים בחודש ניסן ותשרי: כיון שבאותו שבת מברכים את החודש הבא, והטעם: מהפסוק (קהלת ז, יד) "ביום טוב היה בטוב" ביאור כשתהיה ביום טוב היה בטוב ושמח, ובשבת כזאת שיש בה קצת שמחה אין להזכיר המי שברך (מהרי"ל דיני הימים בין פסח לשבועות אות ה, א"ר תצב א).

הטעם שמברכים את הצמים [דווקא בתענית זאת] לפי שאינו חל בזמן מסוים בחודש אלא פעם מוקדם ופעם מאוחר ואין הכל יודעים אימתי מתחילים להתענות ע"כ מכריזים בשבת קודש שאז כל העם נמצא בבית הכנסת (תו"ט תענית פרק ב משנה ט). טעם אחר: לפי שאין הכל צמים בו (ערוה"ש תצב ב).

מקום המי שברך: אחרי "אשרי" לפני "יהללו" (שו"ע תצב משנ"ב שם ס"ק ג). ויש שכתבו לומר המי שברך קודם אשרי, והטעם: לפי שאין מקומו שם, דהיינו שמיקום כל המי שברך הוא אחרי יקום פורקן ואב הרחמים ולא אחרי אשרי (לוח א"י חשון בשם הגאון האדר"ת).

ענית אמן: יש לכל הציבור לענות אמן אף מי שאינו רוצה להתענות, והטעם: דאמן זו אין בו דין קבלת תענית, אע"פ שאם רוצה להתענות האמן במקום הקבלה מ"מ אם אינו רוצה אינו חייב להתענות (שערי אפרים שער י ס"ק מו).

מי שברך שהספר בידו: נהגו לברך העם עם הס"ת (לבוש תצב ג).

מנהג העולם

מנהג רוב העולם: שאין מתענים בה"ב (יוסף דעת יור"ד ס' תב, מחזור שיה אליעזר ירושלים), והטעם: לפי שלא קבלנו עלינו חובה ומפני חולשת הדור נתמעטו הצמים (ערוה"ש תצב ב), ובשו"ת ברוך ה' (סימן פה) דייק מדברי המחבר שכתב "יש נוהגים להתענות", ש"מ דרך יש מקצת שנוהגים כך אבל לא הוי מנהג קבוע לישראל.

סדר התפילות: ככל צום שמרבים בו בתחנונים וסליחות גם אם אין עשרה שמתענים בו (משנ"ב תצב א, באר היטב שם). ויש אומרים שאין לומר סליחות אם אין עשרה שמתענים (תשובת ריב"א הקטן לסימן תצג).

אבינו מלכינו: מנהג אשכנז לומר אבינו מלכינו ככל תענית ציבור (ערוה"ש תקסו ס"ו ס"ח), ויש שנהגו שלא לומר (חלק מקהילות החסידים).

קריאת התורה: אע"פ שבכל צום קוראים ויחל, בבה"ב קוראים פרשת השבוע, והטעם: כיום שקריאת פרשת שבוע היא תדיר ותענית כזאת שלא נתפשטה בכל ישראל אינה סיבה לדחות התדיר (משנ"ב תקסו סוס"ק י).

קריאת התורה במנחה: אם יש עשרה מתענים מתפללים כבכל תענית ציבור וקוראים "ויחל" (שו"ע תצב).

סדר הסליחות

נהגו להפוך סדר הפזמונים בשני קמא "ישראל נושע בה" עם פזמון של יום חמישי "מלאכים רחמים"

והטעם: לפי שביום שני נבראו המלאכים ולכן לא רוצים להזכירם שלא יראה כאילו מתפללים למלאכים, אלא אדרבה מתפללים לאבינו שבשמים כמו שאומרים "ישראל נושע בה" (ספר התורה חשון תענית בה"ב).

פזמון ה' ה': ביום שני בתרא אומרים פזמון "ה' ה'", והטעם: כדי לסיים ב"ג מידות שהברית כרותה (לבוש תצא א).

אמירת לשון צום למי שאינו מתענה

ביום שני קמא: בסליחה אלהים בישראל, יש שאומרים: שאם אינו מתענה ידלג התיבות "פוקדיך קדשו צומות לקבוע" (מחצית השקל תקסו).

ביום חמישי בסליחה: "תענית ציבור קבוע תבוע צרכים", יש אומרים: שאם אין עשרה שמתענים שלא יאמרו סליחה זו (משנ"ב תצב ס"ק בשם הבאר היטב), ויש אומרים: שידלג תיבת ציבור (פרי מגדים שם), ויש אומרים: לומר תפילת ציבור (מחצית השקל תקסו וכן בלוח א"י).

בהמשך הסליחה: אומרים "הקדשנו צום", יש אומרים: שאם אין עשרה שמתענים שידלגו תיבות אלו (מחצית השקל שם), ויש אומרים: לומר "הקדשנו תפילה" (לוח א"י).

ביום שני בתרא בסליחה "אפפנו מים", יש שאומרים: שלא לומר סליחה זו משום שאומרים שם "צום שני וחמישי" (משנ"ב תצב ס"ק ה), ויש שאומרים: לומר במקום "צום שני וחמישי ושני", "תפילת שני וחמישי ושני" (לוח א"י תענית בה"ב יום ב).

ללמד זכות להאומרים בלשון צום: אע"פ שאינם מתענים, אין הכוונה שהם צמים, אלא יש מקומות שימים אלו היו קביעות של ימי תענית ציבור (בא"א מבומאשאמש סימן תצד).

אמירת סליחות בפסח שני שחל בכה"ב

נמצא בפנקס שהיה בחורבת ר' יהודה החסיד דאף כשחל ב"ה בפסח שני אין אומרים בו שום סליחה ואין מתענים בו (הובא בספר זה השולחן ח"ג עמ' ע"ב, הליכות שלמה ספירת העומר פרק יא כ, ספר א"י להגר"א מוקצינסקי ז"ל).

יש שאמרו תחנון וסליחות (הגר"ח קניבסקי בספר דולה ומשקה עניני פסח שני), ויש דעות שתחנון ונפילת אפים לא אומרים אבל סליחות אומרים, והטעם: משום דהוי כשאר ימים

שהתקבלו לתענית ציבור ויש בהם ברית מילה, שאע"פ שאין אומרים בהם תחנון אומרים בהם סליחה ויודוי כמבואר בשו"ע (קלא ס"ה), וה"ה ביום זה אומרים סליחות ומדלג תחנון ונפילת אפים, (סידור יעב"ץ, חזו"א אורחות רבינו ח"א עמוד סח).

מנהגים בשבתות של ימי הספירה

אב הרחמים

בכל שבתות השנה, לפני תפילת מוסף, מנהגינו לומר "אב הרחמים", פרט לשבתות שמברכים בהן את החודש, או שחלו בימים שבחול אין אומרים בהם תחנון, או כשיש ברית מילה בבית הכנסת. אפילו הכי בשבתות שבין פסח לשבועות אומרים "אב הרחמים" (ספר המנהגים במנהגים שבין פסח לעצרת, שו"ע רפד ז, ומשנ"ב רפד ס"ק יח).

והטעם: לפי שבימי אלו היו צרות רבות לישראל ונחרבו כמה קהילות קודש (פרי מגדים רפד, משנ"ב שם ס"ק יח). טעם אחר: כדי להזכיר נשמות תלמידי רבי עקיבא שנפטרו בזמן הזה (לבוש תצנ ד).

שבת מברכים של חודש אי"ר, יש שנהגו לאומרו בשבת זו, ומנהג הגר"א שגם בשבת זו אין אומרים אב הרחמים (מעשה רב עח קלה).

פרקי אבות

ונהגו שלא לקבוע מדרש בין מנחה למעריב "אבל אומרים פרקי אבות בקיץ" (שו"ע רצב ב). מנהג בני אשכנז: לקרוא בין פסח לראש השנה, פרקי אבות בשבת אחרי מנחה (מחז"ו סימן קמא בשם ר' שלום שר גאון), ומנהג הספרדים: לאומרם רק בשבתות שבין פסח לשבועות (ארץ חיים ס' רצב). ויש שנהגו לאומרם עד שבת שלפני י"ז, שבו היה זמן ירידת משה רבינו מן ההר עם לוחות הראשונות (חתם סופר שו"ע הלכות פסח ס' תל).

סדר הלימוד: אומרים כל שבת פרק אחד עד שמסיימים כל ששת הפרקים בשבת שקודם חג השבועות, ומתחילים מחזור נוסף בן שש שבתות, ובפרשת פנחס מתחילים פעם שלישית, שבת שבה קוראים פרשת שופטים היא הראשונה במחזור זה, וכיון שאין בין פרשת שופטים לר"ה אלא רק ג' או ד' פרשיות בלבד כופלים בשבתות אלו ואומרים בהם שני פרקים ומסיימים בשבת שקודם ר"ה.

סימן לסדר אמירתם ממחזור השני: נפ"ש, נשא, פנחס, שופטים שבאלה הפרשיות מתחילים שוב את מסכת אבות (מנהגי מהרי"ל).

הטעם שאומרים ד' פעמים: שכן משה רבינו לימד את התורה לישראל ד' פעמים (ילקוט מעם לועז אבות משנה א).

הטעם בלימוד מסכת זו

לפי שזמן זה הוא זמן עונת לבלוב האילנות והפרדסים, והאדם עלול להימשך אחר היצר האומר לו לטייל בגנות ובפרדסים ולאכול את הפירות שכבר גדלו, לכן לומדים פרקי אבות כדי לעורר את לב האדם לבל ימשך אחר עצת היצר וישתדל לרדוף אחר המצוות והמעשים הטובים כדי שיזכה לעולם הבא ולגן עדן שהם מקום העונג באמיתי, ולא ילך שולל אחר הבלי העולם הזה שאין נשאר מהם כלום (אבודרהם הובא בא"ר תצנ טו).

טעם אחר: לפי שיש במסכת זו ה' פרקים, ועם התוספתא שהיא שנו חכמים בלשון המשנה הוי ששה, שכולם מדברים בדברי תורה ומוסר לקבל עלינו עול תורה ומצוות, וגם הפרק הראשון מדבר בשלשלת קבלת התורה מדור לדור ממשה רבינו, לכן אומרים אותם באלו ששה שבועות שהם מזמן גאולת מצרים עד יום מתן תורה (לבוש תצנ ד).

טעם אחר: לפי שבאותם הימים שבין פסח לשבועות מתחיל האדם לאכול ולשתות ולעסוק ברפואות כדי שיהיה בריא כל השנה, ורומזים לו בשם שאדם חש לתקן את גופו ובריאותו, כך יחוש לתקן את נפשו על ידי מצות ומעשים טובים שהם התרופה האמיתית לנפש שעל ידם יזכה לחיי העולם הבא (מדרש שמואל בהקדמה מעם לועז ויקרא עמוד רעז).

טעם אחר: לפי שבעצרת ניתנה התורה והלומד תורה צריך קודם לדעת את דרך לימודה ואיך התנהג בה אחר לימודה, לכן תקנו ללמוד מסכת אבות קודם עצרת כדי שיהיה לכל אחד מישראל מוכן לקבל את התורה בלב שלם ולהתנהג בה כדת וכשורה (מדרש שמואל בהקדמה שכן מצא כתוב).

טעם אחר: לפי שבראשית הקיץ נודע ומתברר אם השנה היא מבורכת או חלילה אינה מבורכת, ולכן אם השנה מבורכת יש להודות לה' כי טוב ושלא לכפור בטובתו יתברך, אך אם אין הברכה שרויה יכנע וישוב אל אלהיו וירחמיהו (מדרש שמואל).

טעם אחר: לפי שזה הזמן תענוגות בני אדם לזאת תקנו לומר דברי מוסר ויראת ה' להשיב לב האדם לעבודת הבורא יתברך (או"ח סימן רצב ס"ק ה הובא בכף החיים שם ס"ק כב).

טעם אחר: כדי למשוך את לבו של אדם לתשובה בימים אלו ולטהרו מטומאת העבירות כפי שנמטהרו ישראל בצאתם ממצרים בתקופה זו (מפסח ועד עצרת) מטומאת עבודה זרה (ילקוט מעם לועז שם).

טעם אחר: ימי הספירה הם ימי דין, כי בהם מתו תלמידי רבי עקיבא, ולכן ראוי לו לאדם לרעוד בימים אלה. ומפני שלב האדם שבור באותם הימים, אם יקרא דברי מוסר יכנסו הדברים בלבו אז יותר מאשר בשאר הימים (מדרש שמואל בהקדמתו).

הטעם שבין מנחה למעריב

לפי שעמי הארץ נאספים לקרוא בתורה במנחה, ומשמיעים להם מידות תרומיות השנויות במסכת זו (מהזור ויטרי), וכן כתב גם במנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג, משום יושבי קרנות כדי להשמיע לעם ולקרוב לתורה.

טעם אחר: מפני כבודו של משה שנפטר בשעת מנחה לקיים מה שנאמר נשיא שמת כל המדרשות בטלין, ולכן נהגו לומר פרקי אבות משה קיבל תורה מסיני לספר בכבודו ובשבחו (רב סעדיה גאון בסידורו, שבלי הלקט).

משנת "כל ישראל"

לפני אמירת כל פרק מפרקי אבות אומרים משנת "כל ישראל יש להם חלק" (כל בו סימן מ', מטה משה סימן תפו). והטעם: כדי להפיץ דעתם של עמי הארצות, שלא יתייאשו בקוראם את המסכת בחושבם שלא יזכו לחיי העולם הבא עד שיקיימו כל הנאמר בה (מטה משה תפו בשם הכל בו, עין שם עוד).

רבי חנניא בן עקשיא (מכות כג, ב)

בסיום לימוד פרקי אבות מסיימים כל פרק במאמרו של רבי חנניא בן עקשיא רצה הקב"ה, והטעם: לפי שיש בו סיום נאה לכן נהגו לאומרו לפי שאין אומרים קדיש על המשנה אלא על אנדה (רש"י אבות פרק ו).